

## بررسی تنوع ژنتیکی و فنوتیپی و تجزیه عاملها برای صفات مورفولوژیک و فنولوژیک در سویا

براتعلی سیاه سر\* و عبدالمجید رضایی\*\*

### چکیده

به منظور مطالعه تنوع ژنتیکی و محیطی خصوصیات مورفولوژیک و فنولوژیک و شناخت مبانی مورفولوژیک اختلاف عملکرد و عوامل پنهانی مؤثر بر آن در سویا، آزمایشی در سال ۱۳۷۵، در مزرعه تحقیقاتی دانشکده کشاورزی دانشگاه صنعتی اصفهان واقع در لورک نجف آباد اجرا گردید. آزمایش در قالب سه طرح آگمنت برای ۲۸۵ لاین و ۵ رقم شاهد پیاده گشت.

تفاوتهای بسیار معنی داری بین ژنوتیپها برای کلیه صفات مورد بررسی مشاهده شد. ضرایب تنوع فنوتیپی برای کلیه صفات بیشتر از ضرایب تنوع ژنتیکی بود و در بسیاری از حالات تفاوتهای ناچیزی وجود داشت. بیشترین ضرایب تنوع فنوتیپی و ژنوتیپی به ترتیب مربوط به صفات تعداد غلاف در بوته، روز تا گلدهی، ارتفاع، ارتفاع پایین ترین غلاف و تعداد ساقه فرعی بود. توارث پذیری و بازده ژنتیکی برای این صفات و وزن صد دانه بالا و برای عملکرد بوته پایین بود. کمترین ضرایب تنوع به تعداد دانه در غلاف و روز تا جوانه زنی تعلق داشت. نتایج رگرسیون مرحله ای نشان داد که حداکثر اختلاف عملکرد دانه لاینها را می توان به تعداد غلاف در بوته، تعداد دانه در غلاف و وزن صد دانه نسبت داد. تجزیه عاملها علاوه بر تأکید بر نقش اجزای عملکرد، چهار عامل پنهانی مؤثر در عملکرد را استخراج نمود که ۹۷/۳۴ درصد تغییرات عملکرد را توجیه کردند. این عوامل که تعیین کننده مبدأ و مقصدهای فیزیولوژیک هستند، با توجه به صفاتی که دربرگرفتند، تحت عنوان عوامل مخزن، معماری، سرمایه ثابت و وزنی نامگذاری شدند. در مجموع استنباط شد که برای اصلاح ارقام سویا می توان گیاهان با بنیه قوی و گره ها، غلافها، برگها و وزن دانه زیاد را انتخاب کرد.

واژه های کلیدی - اجزای عملکرد، بازده انتخاب، تجزیه رگرسیون مرحله ای، توارث پذیری صفات

### مقدمه

تنوع ژنتیکی از نیازهای اساسی پیشرفت در اصلاح نباتات است (۱۳، ۱۴ و ۲۷). اطلاع از تنوع ژنتیکی ژرم پلاسماهای گیاهی به پژوهشگر اجازه انتخاب روش صحیح در برنامه های اصلاحی را می دهد. در بین روشهای ریاضی مختلف مورد استفاده برای مطالعه ژرم پلاسماهای گیاهی، مدل های ژنتیکی و آماری یک متغیره از جایگاه خاصی برخوردارند و در موارد متعددی برای برآورد تنوع ژنتیکی جوامع گیاهی به کار گرفته شده اند (۵، ۶، ۱۰، ۱۱ و ۲۵). چائوبی و ریچهاریا (۶) در مطالعه تنوع

\* - مربی اصلاح نباتات، دانشکده کشاورزی، دانشگاه سیستان و بلوچستان

\*\* - استاد اصلاح نباتات، دانشکده کشاورزی، دانشگاه صنعتی اصفهان

ژنتیکی در ۸۰ واریته برنج، مشاهده نمودند که صفات تعداد پنجه، تعداد برگ و عملکرد دانه دارای ضریب تنوع ژنتیکی و فنوتیپی بالایی بوده و برای تمامی صفات مقادیر ضریب تنوع فنوتیپی بیشتر از ضریب تنوع ژنتیکی بوده است.

چاهوتا و شرما (۵) در بررسی تنوع ژنتیکی و توارث پذیری ۸۲ ژنوتیپ عدس گزارش نمودند که صفات روز تا گلدهی، ارتفاع پایین‌ترین غلاف، تعداد غلاف در گیاه و تعداد ساقه فرعی دارای ضریب تنوع ژنتیکی و فنوتیپی بالایی هستند. در این مطالعه صفت روز تا گلدهی دارای توارث پذیری و پیشرفت ژنتیکی بالا بود و در توارث پذیری آن اثر جمع‌پذیر ژن‌ها نقش اساسی داشت. استیلایی و همکاران (۱۱) گزارش نمودند که در وایوله<sup>۱</sup> برای تمام صفات ضرایب تنوع فنوتیپی بیشتر از ضرایب تنوع ژنتیکی بود، ولی در بسیاری از حالات این دو مقدار تفاوت کمی داشتند. این مسأله نشان دهنده اثرات محیطی کم در برآورد این پارامترهاست. اهدایی و ونز (۱۰) گزارش نمودند که در گندم توارث پذیری و پیشرفت ژنتیکی برای صفات تعداد سنبله در گیاه و تعداد دانه در سنبله متوسط و برای عملکرد کم می‌باشد. آنها بیان نمودند که توارث پذیری کم عملکرد دانه نسبت به بقیه صفات، نشان می‌دهد که اثرات محیطی نسبت زیادی از تنوع فنوتیپی کل را برای این صفت در برمی‌گیرند. لذا انتخاب ژنوتیپ‌های برتر براساس عملکرد مؤثر نیست و برای افزایش عملکرد دانه بایستی انتخاب برمبنای اجزای عملکرد صورت گیرد.

در برنامه‌های اصلاح نباتات انتخاب براساس تعداد زیادی صفت زراعی صورت می‌گیرد که ممکن است بین آنها همبستگی مثبت و منفی وجود داشته باشد (۱۵)، لذا روشهای تجزیه و تحلیلی که بدون از بین بردن مقدار زیادی از اطلاعات مفید، تعداد صفات مؤثر در عملکرد را کاهش دهند، برای پژوهشگران باارزش هستند. در این خصوص استفاده از همبستگی میان صفات متداول است، ولی همبستگیها رابطه علت و معلولی بین صفات را بیان نمی‌کنند، زیرا در حقیقت این

ارتباطات را تعدادی عامل ناشناخته پدید می‌آورند (۲۱). زمانی که در نظر است متغیر پاسخ با توجه به گروهی از متغیرهای دیگر پیشگویی شود، از رگرسیون چندگانه استفاده می‌گردد. در این راستا، عملکرد دانه به عنوان متغیر پاسخ و دیگر صفات زراعی به عنوان پیشگویی کننده در نظر گرفته می‌شوند. کارایی رگرسیون چندگانه به علت مواجه شدن با مسأله هم‌راستایی بین صفات و محدودیت در بیان روابط علت و معلولی بین تعداد زیادی از صفات مورد تردید است (۳، ۲۱ و ۳۳). برای فائق آمدن بر مشکلات رگرسیون و همبستگی چندگانه، از تجزیه عاملها استفاده می‌گردد (۳ و ۲۰). تجزیه عاملها روش چندمتغیره قدرتمندی است که برای برآورد اجزای عملکرد (۳، ۴، ۹، ۲۰، ۳۰، ۳۳ و ۳۴)، استخراج زیرمجموعه‌ای از متغیرهای همسان (۳ و ۱۲)، شناخت مفاهیم اساسی داده‌های چندمتغیره (۱۲)، شناخت ارتباطات بیولوژیک و کاربردی موجود بین صفات (۲)، کاهش تعداد زیادی از صفات همبسته به تعداد کمی از عاملها (۱۶) و تشریح همبستگیهای بین متغیرها (۱۹) به کار برده شده است.

دنيس و آدامز (۹) تعداد ۲۲ صفت فیزیولوژیک و مورفولوژیک تعیین کننده عملکرد را در لوبیای خشک، با تجزیه عاملها مورد بررسی قرار دادند. سه عامل اول ۷۷ درصد (به ترتیب ۳۱، ۳۱ و ۱۵ درصد) از تنوع کل را توجیه نمودند. این محققین عوامل اول تا سوم را به ترتیب، وزنی یا اندازه، تعداد و معماری گیاه نامگذاری کردند و بیان نمودند که عوامل اول و دوم مربوط به مقصدها و عامل سوم مربوط به مبدأ سوخت و سازی گیاه است. اکواه و همکاران (۲) با تجزیه عاملهای صفات مربوط به عملکرد و معماری گیاه لوبیا، به ترتیب دو و سه عامل استخراج نمودند. دو عامل مربوط به عملکرد، عوامل وزنی و تعداد، و سه عامل مربوط به معماری گیاه، عوامل طویل شدن، تنومندی و ظاهر گیاه بودند. والتون (۳۳) تجزیه به عاملها را برای بررسی صفات تعیین کننده عملکرد در تلاقیهای دای آلل ۸×۸ ارقام گندم بهاره به کار برد و

اندازه‌گیری شده و شناخت مفاهیم غیرقابل اندازه‌گیری یا صفات پنهانی مؤثر بر عملکرد از دیگر اهداف این بررسی بوده است.

### مواد و روشها

این آزمایش در مزرعه تحقیقاتی دانشکده کشاورزی دانشگاه صنعتی اصفهان، واقع در ۴۰ کیلومتری جنوب غربی اصفهان، در منطقه لورک شهرستان نجف آباد با طول جغرافیایی ۵۱ درجه و ۲۳ دقیقه شرقی و عرض جغرافیایی ۳۲ درجه و ۳۲ دقیقه شمالی اجرا گردید.

زمین محل آزمایش در سال قبل آیش بود. در بهار سال ۱۳۷۵، عملیات آماده سازی زمین شامل شخم بهاره و دوبار دیسک عمود بر هم و تهیه جوی و پشته‌ها به فاصله ۶۰ سانتیمتر انجام شد. به منظور کنترل علفهای هرز، حدود ۲ هفته قبل از کاشت از علف کش گراماکسون<sup>۱</sup> به میزان ۴ لیتر در هکتار استفاده گردید. آزمایش در قالب سه طرح اگمنت<sup>۲</sup> اجرا گردید تا بتوان پس از تصحیح خصوصیات برای اثر بلوک ناقص (در هر طرح ۸ بلوک ناقص متشکل از ۵ شاهد و ۳۶ ژنوتیپ) و تجزیه و تحلیل مجدد داده‌ها بر مبنای طرح بلوک‌های کامل تصادفی، با توجه به امیدهای ریاضی میانگین مربعات و حاصلضربها، توارث پذیری و بازده ژنتیکی را محاسبه نمود. ژنوتیپ‌های مورد آزمایش شامل ۲۸۵ لاین سویا به همراه ۵ رقم ویلیامز<sup>۳</sup>، زان<sup>۴</sup>، اس.آر.اف<sup>۵</sup>، وودورث<sup>۶</sup> و هایت<sup>۷</sup> به عنوان شاهد بودند که از کلکسیون بذر مؤسسه اصلاح و تهیه نهال و بذر کرج تهیه گردیدند.

کاشت به صورت هیرم‌کاری در تاریخ ۱۵ اردیبهشت ماه انجام شد. بذور ژنوتیپ‌های مورد آزمایش پس از ضدعفونی با سم بنومیل<sup>۸</sup> به نسبت دو در هزار و تلقیح با باکتری‌های تثبیت کننده ازت<sup>۹</sup>، به فاصله ۸ سانتیمتر و در عمق ۳ سانتیمتر با دست بر روی پشته‌ها کاشته شدند. هر کرت آزمایشی شامل

۴ عامل را استخراج نمود. عامل اول ۳۱ درصد تنوع کل را توجیه نمود و دربرگیرنده دو جزء عملکرد، یعنی تعداد سنبله در گیاه و تعداد سنبلچه در سنبله بود. در عامل دوم که ۳۰ درصد تنوع کل را توجیه نمود، صفات مربوط به برگ پرچم از اهمیت بالایی برخوردار بودند. والتون (۳۴)، در مطالعه دیگری تجزیه عاملها را برای مطالعه صفات مربوط به اجزای عملکرد، ساختارهای مورفولوژیک بالای گره برگ پرچم و مراحل رشد درگندم به کار برد. در این مطالعه ۴ عامل اول به ترتیب ۲۹/۲، ۲۹/۲، ۲۳/۳ و ۱۶ درصد از تغییرات کل را توجیه نمودند. صفات مربوط به سطح برگ پرچم و طول دوره رسیدگی در عامل اول نمود یافتند. صفات تعیین کننده ماهیت مبداهای سوخت و سازی در سه عامل آخر تقسیم شدند. صفات مربوط به اجزای عملکرد قسمتی از عوامل ۳ و ۴ را تشکیل دادند.

در مورفولوژی و فیزیولوژی رشد سویا، مفاهیم یا توابع گیاهی مختلفی وجود دارند که امکان اندازه‌گیری آنها وجود ندارد. ولی شناسایی این مفاهیم و تعیین رابطه آنها با عملکرد دانه به منظور شناخت معیارهای گزینش لازم است و می‌تواند در گزینش ژنوتیپ‌های پرمحصول مؤثر واقع شود. در مطالعات متعددی، صفات مختلف مورفولوژیک و فنولوژیک مرتبط با عملکرد در سویا مورد مطالعه قرار گرفته است (۲۴، ۲۶ و ۳۲)، ولی برآورد اجزای عملکرد و صفات پنهانی مؤثر بر آن تشریح نگشته است.

با توجه به این مقدمه، هدف از این مطالعه برآورد تنوع ژنتیکی برای صفات کمی و کیفی و شناخت عوامل مؤثر در تنوع آنها بوده است. همچنین استفاده از تجزیه عاملها در تبیین اجزای عملکرد، تعیین ارتباطات بین اجزای عملکرد و عملکرد، تعیین ارتباطات بین اجزای عملکرد و ساختارهای مورفولوژیک معین، شناخت صفاتی که برای بهبود عملکرد باید به طور مستقیم مورد گزینش قرار گیرند، گروه‌بندی صفات

- |                                       |                     |             |                                                     |
|---------------------------------------|---------------------|-------------|-----------------------------------------------------|
| 1- 1,1-dimethyl-4,4'-bipyridinium ion | 2- Augmented design | 3- Williams | 4- Zan                                              |
| 5- SRF                                | 6- Woodworth        | 7- Habit    | 8- Metyl-q-biolit conbamoyl-2-banzimidazol carbamat |
| 9- <i>Rhizobium japonicum</i>         |                     |             |                                                     |

تعداد دانه در غلاف، ۱۰- وزن صد دانه و ۱۱- عملکرد دانه (عملکرد دانه در رطوبت ۱۴ درصد برحسب گرم تعیین گردید). برای خشک کردن بذور از آون تهویه دار در دمای ۷۰ درجه سانتیگراد به مدت ۴۸ ساعت استفاده شد. توزین نمونه ها با ترازوی حساس با دقت ۰/۰۱ گرم انجام شد. میانگین خصوصیات کمی که برای ۱۰ بوته اندازه گیری شده بود، در صورت لزوم برای اثر بلوک تصحیح گردید. پس از تصحیح جداگانه صفات در هر یک از سه طرح آگمنت، مشاهدات به صورت طرح بلوک های کامل تصادفی با سه تکرار تجزیه و تحلیل شد.

ضرایب تنوع ژنتیکی ( $GCV^6$ ) و فنوتیپی ( $PCV^7$ ) از تجزیه واریانس ژنوتیپ ها حاصل شد. بدین منظور ابتدا واریانس های ژنتیکی، فنوتیپی و محیطی با مساوی قرار دادن اجزای مورد انتظار (امید ریاضی) واریانس ها با میانگین مربعات مربوط محاسبه شد (۱۵ و ۱۳). سپس ضرایب تنوع ژنتیکی و فنوتیپی از نسبت انحراف های معیار به میانگین تعیین گردید. توارث پذیری عمومی صفات و پیشرفت ژنتیکی (حاصل ضرب دیفرانسیل گزینش استاندارد شده، قابلیت توارث و انحراف معیار فنوتیپی) نیز محاسبه گردید (۱۵ و ۱۳).

به منظور تعیین صفاتی که بیشترین تنوع عملکرد دانه را در تمام لاین ها و در تیپ های رشد محدود و رشد نامحدود توجیه می نمایند، از رگرسیون مرحله ای (۱۸) استفاده گردید. برای درک روابط علت و معلولی بین صفات، شناخت صفاتی که بیشترین نقش را در عملکرد دانه ایفا می نمایند و شناخت عوامل پنهانی مؤثر بر عملکرد، از تجزیه عاملها به روش حداکثر درست نمایی که توسط محققینی از جمله لاولی (۱۹) و راثو (۲۸) بسط و گسترش داده شده است، استفاده گردید و عوامل به دست آمده با

یک ردیف به طول ۳ متر بود. برای اطمینان از دستیابی به تراکم مورد نظر، در هر محل ۳ بذر سالم قرار داده شد که پس از استقرار کامل بوته ها، در مرحله دو برگی اقدام به حذف بوته های اضافی گردید. پس از آبیاری اولیه برای سبز شدن، آبیاری های بعدی پس از  $3 \pm 70$  میلیمتر تبخیر از طشت تبخیر کلاس A انجام گرفت. به منظور تأمین نیاز غذایی گیاه، قبل از کاشت معادل ۱۵۰ کیلوگرم فسفات آمونیم، ۵۰ کیلوگرم نترات پتاسیم و ۳۰ کیلوگرم کود اوره (۴۶ درصد ازت) در هکتار به خاک اضافه گردید. در زمان انتقال از رشد رویشی به زایشی، به میزان ۲۰۰ کیلوگرم در هکتار کود اوره در بین ردیف های کاشت پخش گردید و بلافاصله آبیاری انجام شد. طی دوره رشد و در مواقع لازم وجین علف های هرز با دست انجام شد. در مرحله گیاهچه ای، برای مبارزه با کرم طوقه بر ۱ از سم لیندرین<sup>۲</sup> (به میزان دو در هزار) به صورت محلول در پای طوقه گیاه استفاده گردید. همچنین برای مبارزه با سایر آفات از سموم اندوسولفان<sup>۳</sup>، اکامت<sup>۴</sup> و دیازینون<sup>۵</sup> به ترتیب به نسبت های ۳، ۱/۵ و ۲ در هزار، به صورت محلول پاشی روی گیاه استفاده شد.

صفات مورد بررسی و نحوه اندازه گیری آنها به شرح زیر بود. این صفات جز در مواردی که ذکر شده است با رعایت حاشیه، بر روی ۱۰ بوته که به طور تصادفی در هر کرت انتخاب گردید، اندازه گیری شد.

- ۱- تعداد روز تا جوانه زنی (مدت زمان کاشت تا ظهور ۵۰ درصد لپه ها روی خاک در هر کرت)، ۲- تعداد روز تا گلدهی (تعداد روز از کاشت تا زمانی که ۵۰ درصد از گیاهان در هر کرت گل دادند)، ۳- تعداد روز تا رسیدگی (تعداد روز از کاشت تا این که ۹۰ درصد از گیاهان هر کرت به بلوغ فیزیولوژیک رسیدند)، ۴- ارتفاع گیاه، ۵- ارتفاع پایین ترین غلاف، ۶- تعداد گره در ساقه اصلی، ۷- تعداد ساقه فرعی، ۸- تعداد غلاف در بوته، ۹-

#### 1- *Agrotis ypsilon*

۲- حاوی مخلوطی از ۷۵ درصد کاربوکسین و ۸۰ درصد تیرام به نسبت ۱:۱.

3- Hexachlora 4- O-(6-ethoxy-2-ethyl-4-primidinylo-o,dimethyl) phosphorothioate

5- O,O-diechyllo-(2-isopropyl-4-methyl-6-pyrimidyl) phosphorothioate

6- Genotypic Coefficient of Variation

7- Phenotypic Coefficient of Variation

روش وریماکس<sup>۱</sup> که توسط کیزر (۱۷) معرفی شده است، دوران داده شد. محاسبات آماری فوق با استفاده از برنامه اس.آ.اس<sup>۲</sup> انجام شد.

## نتایج و بحث

تجزیه واریانس خصوصیات ارقام شاهد حاکی از یکنواختی واریانس‌های خطا در سه طرح آگمنت بود. میانگین و دامنه تغییرات صفات به همراه لاین‌های مربوط به دو حد این دامنه و میانگین مربعات منابع تغییر در تجزیه واریانس ۲۹۰ لاین سویا، بر مبنای طرح بلوک‌های کامل تصادفی، برای ۱۱ خصوصیت مورد بررسی در جدول ۱ آورده شده است. اختلاف بین ژنوتیپ‌ها برای تمام صفات مورد بررسی در سطح احتمال یک درصد معنی‌دار بود. لذا استنباط می‌شود که بین لاین‌ها برای صفات مختلف تنوع زیادی وجود دارد. دامنه تغییرات زیاد نیز تأکیدی بر وجود تنوع ژنتیکی قابل ملاحظه‌ای برای اکثر صفات بود. حداکثر تغییرات به تعداد غلاف در بوته و پس از آن به ترتیب به ارتفاع، روز تا رسیدگی، روز تا گلدهی، عملکرد بوته و تعداد ساقه فرعی مربوط بود. حداقل تغییرات به تعداد دانه در غلاف تعلق داشت. چائوهان و سینگ (۷) نیز برای تعداد دانه در غلاف، حداقل تغییرات ژنتیکی را گزارش نموده‌اند. جلال (۱۴) گزارش نمود که در سویا تعداد غلاف در گیاه، تعداد ساقه فرعی و عملکرد از جمله متنوع‌ترین صفات هستند. نارایان و مسفیلد (۲۳) نشان دادند که در محصولات دانه‌ای روز تا ۵۰٪ گلدهی، ارتفاع و تعداد پنجه سهم زیادی در تنوع دارند. باید خاطر نشان نمود که علل متفاوتی برای مشاهده این تنوع می‌تواند وجود داشته باشد (۱)، که برخی از آنها عبارتند از:

۱- ممکن است یک صفت الگوی ناحیه‌ای از خود نشان دهد و فراوانی آللی یا فنوتیپی سازگار با طول و عرض جغرافیایی، آب و هوای اقلیمی یا سایر شبیه‌های منطقه‌ای داشته باشد.

۲- اغلب اوقات شرایط محلی (ارتفاع، زیستگاه‌های کوچک و غیره) ممکن است باعث وقوع تغییراتی در صفات مورفولوژیک، فیزیولوژیک و بیوشیمیایی گردد، که در این صورت تنوع ژنتیکی از الگوی جغرافیایی تبعیت می‌کند.

۳- گاهی اوقات تنوع ژنتیکی یا فنوتیپی ممکن است نشان‌دهنده الگوی جغرافیایی آشکار نباشد، چرا که لاین‌های مختلف حاصل توازن بین فاکتورهای تکامل (انتخاب، مهاجرت و انحطاط ژنتیکی)، حالات بسیار پیچیده از ناهمگنی‌های محیطی و فاکتورهای تحمیلی انسان در حال گذشته می‌باشند.

برآورد اجزای واریانس، ضرایب تنوع ژنتیکی و فنوتیپی، توارث پذیری عمومی و پیشرفت ژنتیکی مورد انتظار برای صفات مورد بررسی در جدول ۲ آورده شده است. ضرایب تنوع فنوتیپی کلیه صفات بیشتر از ضرایب تنوع ژنتیکی بود، ولی در بسیاری از حالات این دو تفاوت کمی داشتند، که این نشان‌دهنده اثرات کم عوامل محیطی بر این صفات است. بیشترین ضریب تنوع فنوتیپی به تعداد غلاف در بوته و پس از آن به ترتیب به صفات روز تا گلدهی، ارتفاع، ارتفاع پایین‌ترین غلاف و تعداد ساقه فرعی مربوط بود. بیشترین مقدار ضریب تنوع ژنتیکی به روز تا گلدهی و پس از آن به ترتیب به صفات ارتفاع، تعداد غلاف در گیاه و ارتفاع پایین‌ترین غلاف تعلق داشت. کمترین مقدار ضریب تنوع فنوتیپی مربوط به تعداد دانه در غلاف و پس از آن به ترتیب مربوط به صفات روز تا جوانه‌زنی و تعداد گره ساقه اصلی بود. کمترین مقدار ضریب تنوع ژنتیکی نیز در روز تا جوانه‌زنی و پس از آن به ترتیب در صفات تعداد دانه در غلاف و تعداد گره ساقه اصلی دیده شد. بالا بودن ضرایب تنوع فنوتیپی صفات تعداد غلاف در گیاه، روز تا گلدهی، ارتفاع، ارتفاع پایین‌ترین غلاف و تعداد ساقه فرعی، نشان‌دهنده این است که این صفات نقش تعیین‌کننده‌ای در تنوع فنوتیپی دارند. زیاد بودن ضرایب تنوع ژنتیکی برای صفات روز تا گلدهی، ارتفاع، تعداد غلاف در بوته و ارتفاع پایین‌ترین

1- Varimax

2- SAS (Statistical Analysis System)

جدول ۱-۱- دامنه، لاین های مربوط به کمترین و بیشترین دامنه، میانگین، انحراف استاندارد و میانگین مربعات متغیر در تجزیه واریانس ۲۹ لاین سویا

| میانگین مربعات |                       |                       |                            | لاین مربوط به دامنه                                                                                                                                                                                                                                                                                     |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |                |                                   |
|----------------|-----------------------|-----------------------|----------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------|-----------------------------------|
| خطا            | لاین                  | تکرار                 | میانگین و انحراف استاندارد | کمتر                                                                                                                                                                                                                                                                                                    | بیشتر                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      | دامنه          | صفات                              |
| ۲/۰۷           | ۳/۶۰ <sup>##</sup>    | ۱۷۳/۸۲ <sup>##</sup>  | ۱۵/۸۲±۱/۰۵                 | آی.اس.زد. ۱۶-                                                                                                                                                                                                                                                                                           | میت ۱۵-                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    | ۱۳/۱۸-۱۹/۰۳    | وزن دانه در ۱۰۰ دانه              |
| ۵۲/۲۵          | ۶۴۲/۰۳ <sup>##</sup>  | ۱۶/۷۹                 | ۵۲/۷۷±۱۴/۷۷                | پروتغالسکاب. ۱۵-                                                                                                                                                                                                                                                                                        | جی.آر. ۱۵-                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 | ۴۱/۰۰-۱۲۷/۰۰   | روز تا گلدهی                      |
| ۱۷۳/۶۰         | ۹۲۸/۴۵ <sup>##</sup>  | ۳۴۴/۰۴ <sup>##</sup>  | ۱۴۶/۴۱±۱۸/۳۷               | پروتغالسکاب. ۱۰-                                                                                                                                                                                                                                                                                        | جی.آر. ۱۰-                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 | ۹۸/۸۸-۱۶۴/۳۶   | روز تا رسیدگی                     |
| ۵۷/۴۵          | ۲۱۴۸/۸۸ <sup>##</sup> | ۱۶۴۴/۵۲ <sup>##</sup> | ۹۶/۸۷±۲۷/۰۵                | هاریسوی ۱۳-                                                                                                                                                                                                                                                                                             | جی.آر. ۱۳-                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 | ۲۶/۳۶-۱۷۹/۶۷   | ارتفاع (سانتیمتر)                 |
| ۱/۶۱           | ۴/۰۶ <sup>##</sup>    | ۳۱/۶۳ <sup>##</sup>   | ۸/۳۱±۱/۱۹                  | ۸۷-، ۲۰-، ۵۷-، ۸۰-، ۱۰۰-، ۱۲۰-، ۱۴۰-، ۱۶۰-، ۱۸۰-، ۲۰۰-، ۲۲۰-، ۲۴۰-، ۲۶۰-، ۲۸۰-، ۳۰۰-، ۳۲۰-، ۳۴۰-، ۳۶۰-، ۳۸۰-، ۴۰۰-، ۴۲۰-، ۴۴۰-، ۴۶۰-، ۴۸۰-، ۵۰۰-، ۵۲۰-، ۵۴۰-، ۵۶۰-، ۵۸۰-، ۶۰۰-، ۶۲۰-، ۶۴۰-، ۶۶۰-، ۶۸۰-، ۷۰۰-، ۷۲۰-، ۷۴۰-، ۷۶۰-، ۷۸۰-، ۸۰۰-، ۸۲۰-، ۸۴۰-، ۸۶۰-، ۸۸۰-، ۹۰۰-، ۹۲۰-، ۹۴۰-، ۹۶۰-، ۹۸۰-، ۱۰۰۰- | ۵۷-، ۲۰-، ۵۷-، ۸۰-، ۱۰۰-، ۱۲۰-، ۱۴۰-، ۱۶۰-، ۱۸۰-، ۲۰۰-، ۲۲۰-، ۲۴۰-، ۲۶۰-، ۲۸۰-، ۳۰۰-، ۳۲۰-، ۳۴۰-، ۳۶۰-، ۳۸۰-، ۴۰۰-، ۴۲۰-، ۴۴۰-، ۴۶۰-، ۴۸۰-، ۵۰۰-، ۵۲۰-، ۵۴۰-، ۵۶۰-، ۵۸۰-، ۶۰۰-، ۶۲۰-، ۶۴۰-، ۶۶۰-، ۶۸۰-، ۷۰۰-، ۷۲۰-، ۷۴۰-، ۷۶۰-، ۷۸۰-، ۸۰۰-، ۸۲۰-، ۸۴۰-، ۸۶۰-، ۸۸۰-، ۹۰۰-، ۹۲۰-، ۹۴۰-، ۹۶۰-، ۹۸۰-، ۱۰۰۰-                                                                                                                                                                                                    | ۷۸/۰۱-۶۷/۱     | ارتفاع پایین ترین غلاف (سانتیمتر) |
| ۱/۲۴           | ۴/۵۰ <sup>##</sup>    | ۳۰/۷۹ <sup>##</sup>   | ۵/۹۷±۱/۲۵                  | ب.آر. ۱۲-                                                                                                                                                                                                                                                                                               | تالای جانسکا ایرانا ۲/۰۰-۸/۸۷                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              | ۲/۰۰-۸/۸۷      | تعداد ساقه فرعی                   |
| ۳/۵۹           | ۹/۴۱ <sup>##</sup>    | ۴/۵۰                  | ۱۷/۰۲±۱۷/۳                 | هاریت ۱۲-                                                                                                                                                                                                                                                                                               | توکیریزان ۱۲/۲۳-۲۱/۳۱                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      | ۱۲/۲۳-۲۱/۳۱    | تعداد گره ساقه اصلی               |
| ۴۰۰/۳۷         | ۲۵۶۸/۱۵ <sup>##</sup> | ۶۶۱۸/۶۳ <sup>##</sup> | ۱۰۲/۸۹±۲۹/۱۴               | هاریسوی ۵۱-                                                                                                                                                                                                                                                                                             | زد. ۳۶/۶۴-۱۷۷/۲/۴۴                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         | ۳۶/۶۴-۱۷۷/۲/۴۴ | تعداد غلاف در بوته                |
| ۰/۰۱           | ۰/۰۵ <sup>##</sup>    | ۰/۵۲ <sup>##</sup>    | ۲/۱۸±۰/۱۴                  | آی.آی.اس.زد. ۱۶-، ۱۸-، ۲۰-، ۲۲-، ۲۴-، ۲۶-، ۲۸-، ۳۰-، ۳۲-، ۳۴-، ۳۶-، ۳۸-، ۴۰-، ۴۲-، ۴۴-، ۴۶-، ۴۸-، ۵۰-، ۵۲-، ۵۴-، ۵۶-، ۵۸-، ۶۰-، ۶۲-، ۶۴-، ۶۶-، ۶۸-، ۷۰-، ۷۲-، ۷۴-، ۷۶-، ۷۸-، ۸۰-، ۸۲-، ۸۴-، ۸۶-، ۸۸-، ۹۰-، ۹۲-، ۹۴-، ۹۶-، ۹۸-، ۱۰۰-                                                                     | ۱-، ۲-، ۳-، ۴-، ۵-، ۶-، ۷-، ۸-، ۹-، ۱۰-، ۱۱-، ۱۲-، ۱۳-، ۱۴-، ۱۵-، ۱۶-، ۱۷-، ۱۸-، ۱۹-، ۲۰-، ۲۱-، ۲۲-، ۲۳-، ۲۴-، ۲۵-، ۲۶-، ۲۷-، ۲۸-، ۲۹-، ۳۰-، ۳۱-، ۳۲-، ۳۳-، ۳۴-، ۳۵-، ۳۶-، ۳۷-، ۳۸-، ۳۹-، ۴۰-، ۴۱-، ۴۲-، ۴۳-، ۴۴-، ۴۵-، ۴۶-، ۴۷-، ۴۸-، ۴۹-، ۵۰-، ۵۱-، ۵۲-، ۵۳-، ۵۴-، ۵۵-، ۵۶-، ۵۷-، ۵۸-، ۵۹-، ۶۰-، ۶۱-، ۶۲-، ۶۳-، ۶۴-، ۶۵-، ۶۶-، ۶۷-، ۶۸-، ۶۹-، ۷۰-، ۷۱-، ۷۲-، ۷۳-، ۷۴-، ۷۵-، ۷۶-، ۷۷-، ۷۸-، ۷۹-، ۸۰-، ۸۱-، ۸۲-، ۸۳-، ۸۴-، ۸۵-، ۸۶-، ۸۷-، ۸۸-، ۸۹-، ۹۰-، ۹۱-، ۹۲-، ۹۳-، ۹۴-، ۹۵-، ۹۶-، ۹۷-، ۹۸-، ۹۹-، ۱۰۰- | ۱/۷۸-۲/۶۳      | تعداد دانه در غلاف                |
| ۲/۲۲           | ۹/۸۱ <sup>##</sup>    | ۳/۴۷                  | ۱۲/۳۴±۱۸/۱                 | جی.آر. ۴-                                                                                                                                                                                                                                                                                               | ان.اس. ۷-، ۵۴/۴۵                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           | ۶/۴۵-۱۸/۱      | وزن صد دانه (گرم)                 |
| ۴۰/۰۳          | ۸۴/۱۲ <sup>##</sup>   | ۲۴۲/۹۰ <sup>##</sup>  | ۳۹/۰۳±۹/۲۰                 | جی.آر. ۱۷-                                                                                                                                                                                                                                                                                              | ان.اس. ۲-                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  | ۷/۵۴-۴/۷۳      | عملکرد بوته (گرم)                 |

۱- ## به ترتیب معنی دار در سطوح احتمال ۵ و ۱ درصد  
۲- ## درجات آزادی و لاین به خطا و ترتیب ۲۰، ۲۷، ۶۷، ۷۸، ۵۸ معنی یابند.

جدول ۲- برآورد اجزای واریانس، ضرایب تنوع فنوتیپی و ژنتیکی، توارث پذیری عمومی و بازده ژنتیکی

| صفات                              | برآورد اجزای واریانس |        |        | ضریب تنوع (%) |         | توارث پذیری بازده ژنتیکی |       | میانگین (%) |
|-----------------------------------|----------------------|--------|--------|---------------|---------|--------------------------|-------|-------------|
|                                   | فنوتیپی              | ژنتیکی | محیطی  | ژنتیکی        | فنوتیپی | (%)                      | (%)   |             |
| روز تا جوانه زنی                  | ۱/۲۰                 | ۰/۵۱   | ۰/۶۹   | ۴/۵۱          | ۶/۹۲    | ۴۲/۵۰                    | ۰/۹۶  | ۶/۰۶        |
| روز تا گلدهی                      | ۲۱۴/۰۱               | ۲۰۶/۵۹ | ۷/۴۲   | ۲۷/۲۳         | ۲۷/۷۲   | ۹۶/۵۳                    | ۲۹/۰۹ | ۵۵/۱۲       |
| روز تا رسیدگی                     | ۳۰۹/۱۵               | ۲۵۱/۴۷ | ۵۷/۶۸  | ۱۰/۸۳         | ۱۲/۰۱   | ۸۱/۳۴                    | ۲۹/۴۶ | ۲۰/۱۲       |
| ارتفاع (سانتیمتر)                 | ۷۱۶/۳۰               | ۶۵۴/۶۸ | ۶۱/۶۲  | ۲۶/۴۱         | ۲۷/۶۲   | ۹۱/۴۰                    | ۵۰/۳۹ | ۵۲/۰۱       |
| ارتفاع پایین ترین غلاف (سانتیمتر) | ۴/۰۶                 | ۳/۱۸   | ۰/۸۸   | ۲۱/۴۶         | ۲۴/۲۵   | ۷۸/۳۳                    | ۳/۲۵  | ۳۹/۱۲       |
| تعداد ساقه فرعی                   | ۱/۵۰                 | ۱/۰۹   | ۰/۴۱   | ۱۷/۴۹         | ۲۰/۵۱   | ۷۲/۶۷                    | ۱/۸۳  | ۳۰/۷۱       |
| تعداد گره ساقه اصلی               | ۳/۱۴                 | ۱/۹۴   | ۱/۲۰   | ۸/۱۸          | ۱۰/۴۱   | ۶۱/۷۸                    | ۲/۲۶  | ۱۳/۲۵       |
| تعداد غلاف در گیاه                | ۸۵۶/۰۶               | ۷۲۲/۵۹ | ۱۳۳/۴۷ | ۲۶/۱۳         | ۲۸/۴۴   | ۸۴/۴۱                    | ۵۰/۸۸ | ۴۹/۴۵       |
| تعداد دانه در غلاف                | ۰/۰۱۸                | ۰/۰۱۴  | ۰/۰۰۴  | ۵/۴۳          | ۶/۱۵    | ۷۷/۷۸                    | ۰/۲۱  | ۹/۸۶        |
| وزن صد دانه (گرم)                 | ۳/۲۳                 | ۲/۴۹   | ۰/۷۴   | ۱۲/۷۹         | ۱۴/۵۶   | ۷۷/۰۹                    | ۲/۸۵  | ۲۳/۱۳       |
| عملکرد بوته (گرم)                 | ۲۸/۰۴                | ۱۴/۷۰  | ۱۳/۳۴  | ۹/۸۲          | ۱۳/۵۷   | ۵۲/۴۲                    | ۵/۷۲  | ۱۴/۶۵       |

تعداد غلاف در گیاه، روز تا رسیدگی، ارتفاع پایین ترین غلاف، تعداد دانه در غلاف، وزن صد دانه و تعداد ساقه فرعی بالا و برای روز تا جوانه زنی و عملکرد بوته پایین بود. در شدت انتخاب ۵ درصد، میزان بازده ژنتیکی مورد انتظار، که به صورت درصدی از میانگین بیان شده است، از ۶/۰۶ برای روز تا جوانه زنی تا ۵۵/۱۲ برای روز تا گلدهی متغیر بود. بازده ژنتیکی برای روز تا گلدهی، ارتفاع، تعداد غلاف در بوته، ارتفاع پایین ترین غلاف، تعداد ساقه فرعی و وزن صد دانه بالا و برای روز تا جوانه زنی، تعداد دانه در غلاف، تعداد گره ساقه اصلی و عملکرد بوته پایین بود. در این مطالعه نیز مانند دیگر محصولات (۲۲ و ۱۰)، برای عملکرد دانه برآورد توارث پذیری و متعاقب آن پیشرفت ژنتیکی پایینی به دست آمد. جانسون و همکاران (۱۵) نیز مقادیر کم تا متوسطی را برای توارث پذیری و پیشرفت ژنتیکی عملکرد سویا گزارش نموده اند. در حقیقت، توارث پذیری کمتر عملکرد دانه نسبت به دیگر صفات در سویا، بیان می کند که اثرات محیطی نسبت زیادی از تنوع

غلاف، نشان می دهد که این صفات نقش تعیین کننده ای در تنوع ژنتیکی دارند. چاهوتا و شارما (۵) گزارش دادند که در عدس، روز تا گلدهی، ارتفاع پایین ترین غلاف از سطح خاک و تعداد غلاف در گیاه دارای ضرایب تنوع ژنتیکی و فنوتیپی بالا بوده و نقش تعیین کننده ای در تنوع دارند و برای تمام صفات مورد بررسی مقدار ضرایب تنوع فنوتیپی بیشتر از ضرایب تنوع ژنتیکی بوده است. استیلایی و همکاران (۱۱) در وایوله، ساکسنا و همکاران (۲۹) در ارزن و چائوبی و ریچهاریا (۶) در برنج نشان دادند که برآوردهای ضرایب تنوع فنوتیپی بیشتر از ضرایب تنوع ژنتیکی است.

برآورد توارث پذیری عمومی، که بهتر است در مواردی نظیر این مطالعه، که با توجه به لاین های خالص محاسبه گردیده است، تکرارپذیری نامیده شود (۱۳)، در دامنه ۴۲/۵۰ تا ۹۶/۵۳ (به ترتیب برای روز تا جوانه زنی و روز تا گلدهی) قرار داشت. برآوردهای توارث پذیری برای روز تا گلدهی، ارتفاع،

فنوتیپی کل را در برمی گیرند. لذا در نسلهای در حال تفکیک، انتخاب ژنوتیپهای برتر بر اساس عملکرد دانه نمی تواند مؤثر باشد و به منظور دستیابی به بازده مؤثر برای عملکرد دانه، می بایست انتخاب بر مبنای اجزای عملکرد صورت گیرد. در سویا تعداد غلاف در بوته جزء عملکردی است که دارای بیشترین توارث پذیری و پیشرفت ژنتیکی می باشد و از آنجایی که برآورد توارث پذیری و همراه آن بازده ژنتیکی زیاد صفات کمی پژوهشگر را قادر می سازد که برنامه انتخاب را بر پایه نمود فنوتیپی این صفات قرار دهد (۱۵)، لذا این صفت می تواند به عنوان معیاری در انتخاب لاین های با عملکرد بالا به کار گرفته شود. با توجه به نتایج رگرسیون مرحله ای در ۲۹۰ لاین سویا برای ۱۱ صفت کمی، تعداد غلاف در بوته به تنهایی بیشترین سهم را در توجیه تغییرات عملکرد داشت. پس از این صفت، وزن صد دانه، تعداد دانه در غلاف و ارتفاع سهم بیشتری در تبیین آن داشتند. چانگ و گلدن (۸) در لوییای خشک، و یوه و پولمن (۳۵) و سینگ و مالهوترا (۳۱) در ماش نشان دادند که تعداد غلاف در گیاه، تعداد دانه در غلاف و وزن صد دانه صفات مهم تبیین کننده عملکرد دانه هستند.

بردارهای مشخصه، بار عاملها، نسبت واریانس که توسط هر متغیر توجیه می شود و جمع کل نسبت واریانس توجیه شده حاصل از تجزیه عاملها به روش حداکثر درست نمایی روی ۲۹۰ لاین سویا، در جدول ۳ نشان داده شده است. در تجزیه حاصل ۵ عامل استخراج گردید، زیرا ضرایب ماتریس باقی مانده آنقدر کم بود که اجازه استخراج عاملهای بیشتر را نمی داد. بردار بار عاملهای مربوط به چهار ریشه مشخصه اول، نشان داد که چهار عامل اول مجموعاً ۹۷/۳۴ درصد واریانس کل را توجیه می نمایند، که از این مقدار سهم عوامل اول تا چهارم به ترتیب ۲۸/۳۱، ۲۴/۷۰، ۲۳/۹۱ و ۲۰/۴۲ درصد بود. لذا کمتر از چهار عامل برای بیان مفاهیم بیولوژیک کافی بود. در عامل اول متغیرهای تعداد غلاف در گیاه و تعداد ساقه فرعی دارای بار عامل مثبت و بالایی بودند. از آنجایی که همبستگی این دو صفت با یکدیگر ( $r=0.7$ ) و با عملکرد دانه (به ترتیب

۰/۸ و ۰/۶) بالا بود، می توان این عامل را تحت عنوان عامل "مخزن" نامگذاری نمود. در عامل دوم متغیرهای تعداد گره ساقه اصلی، ارتفاع پایین ترین غلاف، ارتفاع و پس از آنها تعداد دانه در غلاف دارای بار عامل مثبت و بالایی بودند. بنابراین، این عامل را می توان تحت عنوان عامل "معماری یا ساختار ظاهری گیاه" نامگذاری نمود. در عامل سوم متغیرهای روز تا رسیدگی، روز تا گلدهی و ارتفاع دارای بار عامل مثبت و بالایی بودند. نظر به این که ضریب همبستگی ارتفاع بوته که نمودی از رشد سبزینه ای است، با دو صفت دیگر در حدود ۰/۷ بود و گیاهان دیررس رشد سبزینه ای بیشتری دارند، می توان این عامل را تحت عنوان عامل "سرمایه ثابت گیاه یا ساختار داخلی و مبدأ ساخت مواد فتوسنتزی" نامید. در عامل چهارم فقط وزن دانه دارای بار عامل مثبت و بالایی بود و تحت عنوان عامل "وزنی" نامگذاری شد. در عاملهای چهارم و اول، بار عامل سنگین تر مربوط به متغیرهای وزنی و مخزنی بود و در یک مفهوم خاص ممکن است آنها را مشابه با دو بعد یک چهارضلعی در نظر گرفت که سطح آن متناسب با اندازه مقصدهای سوخت و سازی در پتانسیل عملکرد می باشد. در عوامل دوم و سوم بار عامل سنگین تر مربوط به متغیرهای ساختار بیرونی و درونی است و ممکن است آنها را مشابه با ابعاد یک چهارضلعی منظور نمود که سطح آن متناسب با مبدأهای سوخت و سازی پتانسیل عملکرد است. برای مثال در عامل دوم بار صفت تعداد گره ساقه اصلی و ارتفاع بوته زیاد است و گیاهی که تعداد گره زیادی در ساقه اصلی دارد، تعداد شاخه فرعی، برگ و اندامهای رویشی گیرنده های نوری زیاده تری دارد و طبیعتاً میزان فتوسنتز بالاتری خواهد داشت. همچنین در عامل سوم متغیرهای فنولوژیک دارای بار عامل مثبت و بالایی هستند، که این متغیرها با تأثیر بر روی صفات رشد رویشی مربوط به سرمایه ثابت (ساختارهای داخلی و ساخت مواد فتوسنتزی)، موجب ذخیره مواد قابل دسترس برای رشد زایشی گیاه می شوند، لذا می توان استنباط نمود که این دو عامل روی هم رفته همان مبدأهای فیزیولوژیک هستند. تفسیر بیولوژیک عوامل استخراج شده، تا حد قابل

جدول ۳- بردار بار عاملها، نسبت واریانس توجیه شده، جمع کل واریانس توجیه شده و بردارهای مشخصه در ۲۹۰ لاین سویا

| صفات                              | بار عامل |         |        |         |         |
|-----------------------------------|----------|---------|--------|---------|---------|
|                                   | اول      | دوم     | سوم    | چهارم   | پنجم    |
| روز تا جوانه زنی                  | -۰/۱۴۵۴  | -۰/۰۹۴۷ | ۰/۰۲۳۵ | -۰/۰۸۸۲ | ۰/۰۷۳۱  |
| روز تا گلدهی                      | -۰/۰۵۷۵  | ۰/۲۸۱۱  | ۰/۶۸۸۸ | ۰/۲۸۳۲  | ۰/۰۳۳۵  |
| روز تا رسیدگی                     | ۰/۰۴۶۰   | ۰/۲۲۹۹  | ۰/۸۶۵۲ | ۰/۳۰۹۴  | -۰/۰۰۴۴ |
| ارتفاع (سانتیمتر)                 | ۰/۲۵۶۰   | ۰/۵۷۴۱  | ۰/۵۱۶۵ | ۰/۳۶۵۵  | ۰/۰۴۲۸  |
| ارتفاع پایین ترین غلاف (سانتیمتر) | ۰/۰۶۶۹   | ۰/۶۱۶۰  | ۰/۰۶۸۶ | ۰/۱۶۴۲  | -۰/۱۱۸۹ |
| تعداد ساقه فرعی                   | ۰/۸۵۷۸   | ۰/۰۶۲۵  | ۰/۰۳۲۳ | ۰/۰۵۱۱  | -۰/۱۶۴۴ |
| تعداد گره ساقه اصلی               | ۰/۳۲۰۲   | ۰/۶۹۰۸  | ۰/۲۳۰۲ | ۰/۲۵۷۸  | ۰/۱۰۳۶  |
| تعداد غلاف در گیاه                | ۰/۹۲۹۶   | ۰/۱۴۳۲  | ۰/۱۰۹۶ | -۰/۰۱۶۱ | ۰/۳۲۰۹  |
| تعداد دانه در غلاف                | ۰/۰۱۰۵   | ۰/۴۵۹۶  | ۰/۳۳۹۶ | -۰/۰۳۳۱ | ۰/۰۷۳۹  |
| وزن صد دانه (گرم)                 | -۰/۰۹۹۹  | -۰/۱۲۵۹ | ۰/۱۵۰۲ | ۰/۸۰۴۲  | ۰/۰۳۹۱  |
| نسبت واریانس توجیه شده            | ۰/۲۸۳۱   | ۰/۲۴۷۰  | ۰/۲۳۹۱ | ۰/۲۰۴۲  | ۰/۰۲۶۶  |
| جمع کل واریانس توجیه شده          | ۰/۲۸۳۱   | ۰/۵۳۰۱  | ۰/۷۶۹۲ | ۰/۹۷۳۴  | ۱/۰۰۰۰  |
| بردارهای مشخصه                    | ۱/۸۰۹۲   | ۱/۵۷۸۶  | ۱/۵۲۸۱ | ۱/۳۰۴۸  | ۰/۱۷۰۲  |

ملاحظه‌ای به ژنوتیپ‌های مورد بررسی و صفاتی که اندازه‌گیری شده‌اند بستگی دارد. تجزیه عاملها فقط الگویی از اثرات را در ماتریس همبستگی صفات ارائه می‌دهد. لذا در صورت اعتبار عوامل بالا که به مبدأ و مقصدهای فیزیولوژیک ربط داده شد، می‌توان نتیجه‌گیری نمود که برای تولید سویایی با عملکرد بالا باید گیاهانی با بنیه قوی، گره‌ها و برگهای زیاد، اندامهای تولید مثلی گسترده و وزن دانه بالا انتخاب گردد. البته این مسأله توضیح کاملی از تیپ ایده‌آل برای عملکرد بالا نیست. زیرا صفاتی که در این تجزیه در نظر گرفته شده‌است با صفاتی که به وسیله آنالیزهای رشد و آزمایشهای فیزیولوژیک اندازه‌گیری می‌شود، یکسان نیستند. از طرف دیگر بین مبدأ و مقصدهای فیزیولوژیک نیز همواره باید توازنی برقرار باشد. ترکیبات متفاوتی از صفات مورفولوژیک وجود دارند که موجب توازن خوب بین مبدأ و مقصدهای فیزیولوژیک می‌گردند. بر مبنای نتایج این بررسی فقط استنباط کلی از صفات مورفولوژیک و

فیزیولوژیکی که بیشترین توازن را برقرار می‌نمایند، حاصل گردیده است.

در مطالعه روابط بین صفات، باید تعدادی از صفات اضافی، که پیامد منطقی دیگر صفات هستند، در نظر گرفته نشوند. از این نقطه نظر، مهم‌ترین جنبه رگرسیون چندگانه مرحله‌ای و تجزیه عاملها توانایی آنها در کاهش تعداد صفات موجود در مدل است. در این تحقیق تجزیه رگرسیون مرحله‌ای و تجزیه عاملها، روشهای مکملی برای مطالعه داده‌ها بودند. برای مثال تجزیه رگرسیون مرحله‌ای نشان داد که تعداد غلاف در گیاه بیشترین اهمیت را دارد. این صفت در عامل اول تجزیه عاملها نمود یافت. همچنین تجزیه رگرسیون مرحله‌ای نشان داد که برای توجیه تغییرات عملکرد، وزن صد دانه در درجه دوم اهمیت قرار دارد. این صفت نیز در عامل چهارم تجزیه عاملها تجلی پیدا کرد. تعداد دانه در غلاف صفتی بود که در مرحله سوم به مدل تجزیه رگرسیون اضافه شد. این صفت نیز در عامل دوم تجزیه عاملها

جدول ۴- بردار بار عاملها، نسبت واریانس توجیه شده، جمع کل واریانس توجیه شده و بردارهای مشخصه لاین های رشد نامحدود

| بار عامل |          |          |         |          | صفات                              |
|----------|----------|----------|---------|----------|-----------------------------------|
| پنجم     | چهارم    | سوم      | دوم     | اول      |                                   |
| ۰/۰۹۵۴   | ۰/۰۵۵۴   | ۰/۰۲۱۶   | -۰/۰۷۳۳ | -۰/۰۱۵۱  | روز تا جوانه زنی                  |
| ۰/۰۰۳۰   | -۰/۰۵۲۹۷ | ۰/۰۳۱۳۸  | ۰/۰۶۶۲  | -۰/۰۸۸۵۳ | روز تا گلدهی                      |
| ۰/۰۰۵۰   | -۰/۰۲۲۷۶ | ۰/۰۲۷۰۶  | ۰/۰۴۶۷  | ۰/۰۹۰۰۰  | روز تا رسیدگی                     |
| -۰/۰۸۸۶  | -۰/۰۲۶۴۱ | ۰/۰۶۱۲۱  | ۰/۰۲۴۲۴ | ۰/۰۵۴۲۸  | ارتفاع (سانتیمتر)                 |
| ۰/۰۴۶۸   | -۰/۰۱۳۴۹ | ۰/۰۵۷۴۹  | ۰/۰۱۸۴  | ۰/۰۷۵۶   | ارتفاع پایین ترین غلاف (سانتیمتر) |
| -۰/۰۵۲۱  | -۰/۰۵۰۳  | ۰/۰۲۸۶   | ۰/۰۷۶۴۸ | ۰/۰۱۸۵   | تعداد ساقه فرعی                   |
| -۰/۰۲۵۶  | -۰/۰۱۸۷۴ | ۰/۰۶۳۳۹  | ۰/۰۳۳۴۷ | ۰/۰۳۱۴۳  | تعداد گره ساقه اصلی               |
| -۰/۰۲۸۳  | ۰/۰۴۲۸   | ۰/۰۱۷۷۹  | ۰/۰۹۸۰۹ | ۰/۰۵۹۴   | تعداد غلاف در گیاه                |
| -۰/۰۱۴۴  | ۰/۰۸۰۲   | ۰/۰۴۴۶۹  | ۰/۰۲۵۳  | ۰/۰۲۹۰۴  | تعداد دانه در غلاف                |
| ۰/۰۶۲۱   | ۰/۰۸۲۹۳  | -۰/۰۱۰۶۸ | -۰/۰۳۵۵ | -۰/۰۲۲۹۶ | وزن صد دانه (گرم)                 |
| ۰/۰۰۱۳   | ۰/۰۱۶۱۱  | ۰/۰۲۰۱۶  | ۰/۰۲۴۱۳ | ۰/۰۳۹۴۷  | نسبت واریانس توجیه شده            |
| ۱/۰۰۰۰   | ۰/۰۹۹۸۷  | ۰/۰۸۳۷۶  | ۰/۰۶۳۶۰ | ۰/۰۳۹۴۷  | جمع کل واریانس توجیه شده          |
| ۰/۰۰۹۲   | ۱/۰۱۵۷۰  | ۱/۰۴۴۶۹  | ۱/۰۷۳۲۱ | ۲/۰۸۳۳۹  | بردارهای مشخصه                    |

صفت نماینده تعداد کل برگهای گیاه یعنی نشان دهنده تعداد واحدهای فیتومتریکی و فتوسنتزکننده گیاه است، که خود سازنده اجزای اولیه عملکرد هستند و دیده شد که این صفت در عامل معماری گیاه نمود یافت.

در تجزیه مجزا برای لاین های رشد نامحدود (جدول ۴) نیز ۵ عامل استخراج گردید. از آن جایی که ضریب ماتریس باقی مانده بسیار کم بود، امکان استخراج عاملهای بیشتر فراهم نگردید. بردار بار عاملهای مربوط به چهار ریشه مشخصه اول، حاکی از این بود که چهار عامل اول در مجموع ۹۹/۸۷ درصد از تغییرات را توجیه می نمایند، که از این مقدار سهم عوامل اول تا چهارم به ترتیب ۳۹/۴۷، ۲۴/۱۳، ۲۰/۱۶ و ۱۶/۱۱ درصد می باشد. لذا چهار عامل برای بیان مفاهیم بیولوژیک کافی است. این عوامل بدون در نظر گرفتن تقدم و تأخر آنها از نظر صفاتی که شامل گردیدند، شبیه به عوامل چهارگانه در تجزیه کلیه لاین ها بودند، به طوری که عامل اول شبیه به عامل سوم در

خود را نشان داد. لذا استنباط می گردد که تجزیه عاملها علاوه بر این که مکملی بر تجزیه رگرسیون مرحله ای است، اطلاعات بیشتری را نیز ارائه می دهد. تجزیه عاملها ارتباط بین اجزای عملکرد و ساختارهای مورفولوژیک، فیزیولوژیک و فنولوژیک را نشان داد، ولی این مسأله در رگرسیون مرحله ای مشخص نبود. همچنین تجزیه عاملها نشان داد که چه اجزایی از عملکرد با صفات مورفولوژیک و فنولوژیک در ارتباط هستند. مثلاً صفاتی چون روز تا گلدهی و روز تا رسیدگی که در رگرسیون مرحله ای نمود نیافتند، در تجزیه عاملها خود را نشان دادند. زیرا علاوه بر اجزای معمول عملکرد که عمدتاً تعداد و وزن دانه را شامل می شوند، عملکرد به فعالیت ساختارهای فتوسنتزی نیز مربوط است و صفات فنولوژیک که نقش اساسی در فتوسنتز گیاه و در نهایت عملکرد دارند، در زمره اجزای عملکرد نیز محسوب می گردند. تعداد گره ساقه اصلی، در تجزیه رگرسیون مرحله ای وارد مدل عملکرد نگردید، درحالی که این

جدول ۵- بردار بار عاملها، نسبت واریانس توجیه شده، جمع کل واریانس توجیه شده و ریشه‌های مشخصه لاین‌های رشد محدود

| صفات                              | بار عامل |         |         |         |         |
|-----------------------------------|----------|---------|---------|---------|---------|
|                                   | اول      | دوم     | سوم     | چهارم   | پنجم    |
| روز تا جوانه‌زنی                  | -۰/۳۲۲۸  | -۰/۰۵۰۵ | ۰/۱۲۷۵  | -۰/۰۳۱۵ | -۰/۰۰۹۴ |
| روز تا گلدهی                      | ۰/۲۶۴۵   | ۰/۸۱۵۲  | ۰/۳۷۶۶  | -۰/۰۶۵۷ | ۰/۱۸۰۵  |
| روز تا رسیدگی                     | ۰/۱۳۸۰   | ۰/۷۵۲۸  | ۰/۰۶۴۴  | ۰/۱۳۸۸  | ۰/۲۲۴۲  |
| ارتفاع (سانتیمتر)                 | ۰/۱۸۹۹   | ۰/۱۲۳۴  | ۰/۹۲۴۷  | -۰/۰۹۵۳ | ۰/۳۰۳۵  |
| ارتفاع پایین‌ترین غلاف (سانتیمتر) | -۰/۱۱۲۳  | -۰/۰۴۶۵ | ۰/۷۷۴۳  | -۰/۰۴۱۴ | ۰/۱۲۰۶  |
| تعداد ساقه فرعی                   | ۰/۸۷۶۶   | -۰/۰۲۹۰ | ۰/۲۲۳۰  | -۰/۱۸۴۵ | ۰/۰۹۰۶  |
| تعداد گره ساقه اصلی               | ۰/۳۳۵۱   | -۰/۱۱۶۷ | ۰/۸۶۰۹  | -۰/۱۳۲۴ | ۰/۳۲۸۹  |
| تعداد غلاف در گیاه                | ۰/۹۶۲۳   | ۰/۱۹۹۶  | ۰/۱۳۳۲  | -۰/۲۲۱۰ | -۰/۱۶۵۹ |
| تعداد دانه در غلاف                | -۰/۰۷۳۴  | -۰/۰۱۸۴ | ۰/۶۹۵۲  | -۰/۱۴۸۸ | ۰/۱۷۲۸  |
| وزن صد دانه (گرم)                 | -۰/۲۹۰۸  | ۰/۰۷۰۷  | -۰/۱۰۷۴ | ۰/۹۴۵۰  | -۰/۰۲۱۲ |
| نسبت واریانس توجیه شده            | ۰/۳۰۶۴   | ۰/۲۵۹۸  | ۰/۲۳۰۸  | ۰/۱۷۱۸  | ۰/۰۳۱۲  |
| جمع کل واریانس توجیه شده          | ۰/۳۰۶۴   | ۰/۵۶۶۲  | ۰/۷۹۷۰  | ۰/۹۶۸۸  | ۱/۰۰۰۰  |
| بردارهای مشخصه                    | ۲/۳۳۸۱   | ۱/۹۸۲۴  | ۱/۷۶۱۵  | ۱/۳۱۱۴  | ۰/۲۳۸۰  |

تجزیه کلی و عوامل دوم، سوم و چهارم به ترتیب مشابه عوامل اول، دوم و چهارم بودند و به همان اسامی نامیده شدند. بنابراین درجه اهمیت عوامل در تجزیه لاین‌های رشد نامحدود با تجزیه کلی تفاوتی دارد و نشان می‌دهد که در لاین‌های رشد نامحدود عواملی که به نحوی بر رشد رویشی گیاه اثر گذاشته و ساخت مواد فتوسنتزی را زیاد می‌کنند، در درجه اول اهمیت هستند. پس از آن عوامل مخزن، معماری و وزنی قرار دارند.

در تجزیه جداگانه لاین‌های رشد محدود (جدول ۵) نیز به واسطه ضرایب بسیار کوچک ماتریس باقی مانده، فقط ۵ عامل استخراج گردید. بردار بار عاملهای چهار ریشه مشخصه اول نشان داد که چهار عامل اول در مجموع ۹۶/۸۸ درصد تغییرات را توجیه نمودند، که از این مقدار سهم عوامل اول تا چهارم به ترتیب ۳۰/۶۴، ۲۵/۹۸، ۲۳/۰۸ و ۱۷/۱۸ درصد بود. این عوامل همان صفاتی را شامل گردیدند که در تجزیه کلی لاین‌ها

مشاهده شد، با این تفاوت که عوامل دوم و سوم جابه‌جا گردیدند، لذا نامگذاری آنها مشابه با قبل بود. تجزیه لاین‌های رشد محدود در مقایسه با تجزیه لاین‌های رشد نامحدود از نظر تعداد و نوع عوامل یکسان بود و تنها تفاوت آنها تقدم و تأخر عوامل اول و دوم است. یعنی در هر یک از دو تیپ رشد، صفات مشابهی روی عملکرد اثر می‌گذارند، با این تفاوت که در ارقام رشد محدود عامل مخزن، که در آن صفات تعداد غلاف در گیاه و تعداد ساقه فرعی سهم مؤثرتری داشتند و در ارقام رشد نامحدود، عامل سرمایه ثابت گیاه که در آن صفات روز تا گلدهی، روز تا رسیدگی و ارتفاع نقش بیشتری را ایفا نمودند، از اهمیت بیشتری برخوردار بود.

از آنجایی که اطلاعات حاصل از تجزیه عاملها به دامنه تنوع ژنتیکی و شرایط محیطی بستگی دارد (۳۰)، تفاوت‌های احتمالی نتایج این مطالعه با سایر مطالعات دور از انتظار نیست. در این تحقیق تجزیه رگرسیون مرحله‌ای و تجزیه عاملها

روشهای مکملی را برای مطالعه داده‌ها فراهم آوردند و نشان داده شد که تحت شرایط محیطی این آزمایش کدام یک از اجزای عملکرد از اهمیت بیشتری برخوردار هستند. این اطلاعات

### منابع مورد استفاده

- ۱- وجدانی، پ. ۱۳۷۲. نقش بانک ژن و مواد گیاهی در افزایش محصولات زراعی. مجموعه مقالات کلیدی اولین کنگره زراعت و اصلاح نباتات ایران، دانشکده کشاورزی دانشگاه تهران، کرج. صفحه ۲۸۷-۲۹۲.
- 2- Acquaah, G., M.W. Adams and J.D. Kelly. 1992. A factor analysis of plant variables associated with architecture and seed size in dry bean. *Euphytica* 60:171-177.
- 3- Bramel, P.I., P.N. Hinz, D.E. Green and R.M. Shibles. 1984. Use of principal factor analysis in the study of three stem termination types of soybean. *Euphytica* 33:387-400.
- 4- Burton, G.W. and E.H. Devane, 1953. Estimating heritability in tall fescue (*Festuca arundinacea*) from replicated clonal material. *Agron. J.* 45:478-481.
- 5- Chahota, R.K. and S.K. Sharma. 1993. Studies on genetic variability and component analysis in macrosperma and microsperma lentils. *Indian J. Genet.* 53:411-417.
- 6- Chaubey, P.K. and A.K. Richharia. 1993. Genetic variability, correlations and path coefficients in Indica rices. *Indian J. Genet.* 53:356-360.
- 7- Chauhan, V.S. and B.B. Singh. 1984. Genetic variability and heritability in soybean. *Indian J. Agric. Sci.* 54:273-276.
- 8- Chung, J.H. and D.S. Goulden. 1971. Yield components of Haricot beans (*Phaseolus vulgaris* L.) grown at different plant densities. *N.Z. J. Agric. Res.* 14:227-234.
- 9- Denis, J.C. and M.W. Adams. 1972. A factor analysis of plant variables related to yield in dry beans. I. Morphological traits. *Crop Sci.* 18:71-78.
- 10- Ehdaie, B. and J.G. Waines. 1989. Genetic variation, heritability and path analysis in landraces of bread wheat from southwestern Iran. *Euphytica* 41:183-190.
- 11- Estilai, A., B. Ehdaie, H.H. Naqvi, D.A. Dierig, D.T. Ray and A.E. Thompson. 1992. Correlations and path analysis of agronomic traits in guayule. *Crop Sci.* 32:953-957.
- 12- Guertin, W.H. and J.P. Bailey. 1982. Introduction to Modern Factor Analysis. Edwards Brothers Inc., Michigan, 405p.
- 13- Hallauer, A.R. and J.B. Miranda. 1988. Quantitative Genetics in Maize Breeding. Iowa State University, Ames, Iowa, 468p.
- 14- Jaylal. 1994. Genetic divergence in soybean for physiological and yield attributes under rainfed condition. *Indian J. Genet.* 54:418-424.
- 15- Johnson, H.W., H.F. Robinson and R.E. Comestock. 1955. Estimates of genetic and environmental variability in soybean. *Agron. J.* 47:314-318.
- 16- Johnson, R.A. and D.W. Wichern. 1988. Applied Multivariate Statistical Analysis. Prentice Hall International Inc., London, 607p.
- 17- Kaiser, H.F. 1958. The Varimax criterion for analysis rotation in factor analysis. *Psychometrika*

- 23:187-200.
- 18- Kleinbaum, D.G., L.L. Kupper and K.E. Muller. 1988. Applied Regression Analysis and Other Multivariable Methods. PWS-Kent Pub. Co., Boston, 718p.
- 19- Lawley, D.H. 1941. The estimation of factor loadings by the method of maximum likelihood. Proc. Royal Soc. Edin. 60:64-82.
- 20- Lawley, D.N. and A.E. Maxwell. 1963. Factor Analysis as a Statistical Method. Butterwoths, London, 453p.
- 21- Lee, J. and P.J. Kaltsikes. 1973. Multivariate statistical analysis of grain yield and agronomic characters in durum wheat. Theor. Appl. Genet. 43:226-231.
- 22- Liang, G.H. and T.L. Walter. 1968. Heritability estimates and gene effects for agronomic traits in grain sorghum. Crop Sci. 8:77-80.
- 23- Narayan, R.K.J. and A.J. Macefield. 1976. Adaptive responses and genetic divergence in a world germplasm collection of chick pea (*Cicer arietinum* L.) Theor. Appl. Genet. 42:179-187.
- 24- Pandey, J.P. and J.H. Torrie. 1973. Path coefficient analysis of seed yield components in soybeans [*Glycine max* (L.) Merr.]. Crop Sci. 13:505-507.
- 25- Panse, V.G. 1957. Genetics of quantitative characters in relation to plant breeding. Indian J. Genet. 17:317-328.
- 26- Perry, M.C. and M.S. Mc Intosh. 1991. Geographical patterns of variation in the USDA soybean germplasm collection. I. Morphological traits. Crop Sci. 31:1350-1355.
- 27- Ramanujam, S., A.S. Tiwari and R.B. Mehra. 1974. Genetic divergence and hybrid performance in mung bean. Theor. Appl. Genet. 45:211-214.
- 28- Rao. C.R. 1952. Advanced Statistical Methods in Biometric Research. John Wiley & Sons Inc., New York, 425p.
- 29- Saxena, M.B.L., G.V. Subba Rao and R.C. Verma. 1979. Path analysis in *Panicum miliaceum*. Indian J. Genet. Plant Breed. 39:237-239.
- 30- Seiler, G.J. and R.E. Stafford. 1979. Factor analysis of components of yields in guar. Crop Sci. 25:905-908.
- 31- Singh, K.B. and R.S. Malhotra. 1970. Interrelationships between yield and yield components in mung bean. Indian J. Genet. Plant Breed. 30:244-250.
- 32- Srivastava, R.L., R.N. Sahai, J.K. Saxena and I.P. Singh. 1976. Path analysis of yield components in soybean [*Glycine max* (L.) Merr.]. Indian J. Agric. Res. 10:171-173.
- 33- Walton, P.D. 1971. The use of factor analysis in determining characters for yield selection in wheat. Euphytica 20:416-421.
- 34- Walton, P.D. 1972. Factor analysis of yield in spring wheat (*Triticum aestivum* L.). Crop Sci. 12:731-733.
- 35- Yohe, J.M. and J.M. Poehlman. 1972. Genetic variability in the mung bean, *Vigna radiata* (L.). Crop Sci. 12:461-464.